

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

Vəsila Rafiq qızı Abasli
Bakı Dövlət Universiteti
Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi
Maliyyə və menecment kafedrasının müəllimi
vesilehuseynova@yahoo.com

XARİCİ TİCARƏT FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ
TƏTBİQ OLUNAN MEXANİZMLƏRİN TƏHLİLİ

Xülasə: Məqalə xarici iqtisadi əlaqələrin əsas tərkib hissələrindən biri olan xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizmlərinin xüsusiyyətlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Xarici ticarətin xarici iqtisadi fəaliyyətdəki rolu qeyd olunmuşdur. Xarici ticarətdə müşahidə olunan əsas meyillər göstərilmişdir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin effektiv təşkil istiqamətində dövlət siyasətinin əsas prinsipləri verilmişdir. Daha sonra gömrük-tarif tənzimlənməsinin əsas məqsədləri, gömrük tarifiinin hesablanması və ödənilməsi mexanizmi mərhələləri qeyd olunmuşdur. Qeyri-tarif tənzimlənməsinin xüsusiyyətlərindən sonra Azərbaycanda xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsində səmərəliliyin artırılması istiqamətində bir sıra təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: liberallaşma, proteksionizm, xarici ticarət siyasəti, gömrük tənzimlənməsi, qeyri-tarif tənzimlənməsi.

Vasila Rafiq gizi Abasli

Analysis of the mechanisms used
in the regulation of foreign trade

Abstract: The article is devoted to the analysis of the features of the mechanisms of regulation of foreign trade, which is one of the main components of foreign economic relations. The role of foreign trade in foreign economic activity has been stated. The main trends observed in foreign trade have been presented. The main principles of state policy in the direction of effective organization of foreign economic activity have been disclosed. The main objectives of the customs-tariff regulation, the stages of the mechanism of calculation and payment of the customs tariff have been expressed subsequently. Features of non-tariff regulation has been stated, and at the end, a number of suggestions and recommendations have been given to increase the efficiency of regulation of foreign trade activities in Azerbaijan.

Key words: liberalization, protectionism, foreign trade policy, customs regulation, non-tariff regulation.

Василия Рафик кызы Абаслы

Анализ механизмов,
используемых в регулировании внешней торговли

Резюме: Статья посвящена анализу особенностей механизмов регулирования внешней торговли, которая является одной из основных составляющих внешнеэкономических связей. Обоснована роль внешней торговли во внешнеэкономической деятельности. Представлены основные тенденции, наблюдаемые во внешней торговле. Раскрыты основные принципы государственной политики в направлении эффективной организации внешнеэкономической деятельности. Основные цели таможенно-тарифного регулирования, этапы механизма исчисления и уплаты таможенного тарифа были изложены впоследствии. Были изложены особенности нетарифного регулирования, и в заключение был дан ряд предложений и рекомендаций по повышению эффективности регулирования внешнеторговой деятельности в Азербайджане.

Ключевые слова: либерализация, протекционизм, внешнеторговая политика, таможенное регулирование, нетарифное регулирование.

Giriş. Xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşması beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində inteqrasiya üçün vacib şərtlərdən biridir. Dünya ölkələri arasındakı ticarət əlaqələrinə diqqət, yeni sənaye sahələrinin ortaya çıxmasına və milli iqtisadiyyatların dünya iqtisadi sistemində nisbi və rəqəbat üstünlüklərinin reallaşmasına kömək edir. Məhz bu baxımdan toxunduğumuz mövzunun aktuallığı istənilən dövlətin xarici ticarət fəaliyyətinin elmi, nəzəri və praktiki cəhətdən tənzimlənməsi ilə əlaqədardır.

İstənilən ölkə dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya etmək və bu əlaqələrin fəal subyektinə çevrilmək arzusundadır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi xarici iqtisadi əlaqələrin düzgün formalaşmasından, onların idarə olunmasından və tənzimlənməsindən asılıdır. Məhz bu fəaliyyət təməlləri üzərində ölkənin dünya sistemindəki rolunu artırmaq, milli maraqların reallaşmasını qurmaq və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini həyata keçirmək mümkündür.

Xarici ticarətin əhəmiyyəti. Xarici ticarət beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin ənənəvi və ən qədim formasıdır. Dünya iqtisadi əlaqələrinin ümumi kompleksində bu gün də əhəmiyyətini qorumağa davam edir. Xarici ticarət milli iqtisadiyyatları bir-birinə bağlayır və onlara yeni imkanlar verir. Xarici ticarət imkanlarından istifadə edərək, beynəlxalq iqtisadi sistemin dövlətləri və subyektləri daha çox qazanc əldə edirlər.

İnkişaf etmiş kapitalizm dövrü, xarici ticarət əlaqələrinin kəskin şəkildə artmasına səbəb olan böyük bir maşınqayırma sənayesinin yaranması nəticəsində yaranan beynəlxalq əmək bölgüsü ilə xarakterizə olunur. Dünya bazarının artan payını ələ keçirən transmilli inhisarlar, dünya iqtisadiyyatının müasir sistemində xarici ticarətin xüsusilə böyük rolunu oynamağa başladı. Müasir dünyanın reallığı budur ki, bu gün transmilli şirkətlər müxtəlif dövlətlərin

iqtisadi siyasətinə fəal şəkildə təsir göstərirlər. Beləliklə, dünya iqtisadiyyatı yeni xüsusiyyətlər əldə edir. Getdikcə daha çox dünya dövləti dünya iqtisadiyyatının nəhəng aktorlarının maraqlarını nəzərə alır.

Global iqtisadiyyatda baş verən son hadisələr ucuz işçi qüvvəsinə sahib olmağın nə qədər vacib olduğunu göstərdi. Mehız ucuz işçi qüvvəsi sayəsində Çin kimi bir ölkə dünya mal və xidmət bazarının nəhənginə çevrildi. Həm də bu ölkə transmilli aktorları özünə cəlb etdi.

İnkişaf edən xarici ticarət istehsalın miqyasını genişləndirməyə imkan verir və müvafiq olaraq, ölkələrin iqtisadi qarşılıqlı asılılığını artırır. Ölkələrin iqtisadi qarşılıqlı asılılığının müsbət və mənfi tərəfləri var, lakin onsuz etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən zəif ölkələr bəzən iqtisadiyyatlarını müstəqil olaraq ayağa qaldıra bilmirlər. Güclülər isə öz təsirlərini artırır. Amma eyni zamanda qarşılıqlı asılılıq dünya iqtisadiyyatının bütövlüyünü formalaşdırır, mal və xidmətlərin keyfiyyətini yaxşılaşdırır və integrasiyaya kömək edir.

Dünya kapitalist iqtisadiyyatının müharibədən sonrakı inkişaf mərhələsi, beynəlxalq əmək bölgüsü proseslərinin beynəlmilləşməsi və dərinləşməsi şəraitində xarici sferanın iqtisadiyyatda rolu ilə xarakterizə olunur. Beynəlxalq əmək bölgüsünün intensivləşməsi ilk növbədə ümumi iqtisadi inkişaf göstəriciləri ilə müqayisədə beynəlxalq ticarətin artımında özünü göstərir.

Beynəlxalq ticarət, mal və xidmətlərin iki əks axını ilə formalaşır: idxal və ixrac. İdxal xaricdən mal alışı, ixrac isə xaricdə mal satışıdır. Hər bir dövlətin xarici ticarətinin həcmi fiziki və dəyər baxımından müəyyən edilir. Fiziki ölçüdə ixrac olunan və idxal olunan məhsulların sayını hesablayırıq; hər bir ölkənin dünya iqtisadiyyatına daxil olma dərəcəsini müəhkimə edə biləcəyimiz bir növ vizit kartı, dünya ixracatında və mal idxalında iştirakının göstəriciləri ortaya çıxır. Bu səbəbdən dövlətlərin dünya ticarətinə daha da dərinləşməkdə maraqlı olduqları, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istifadə edilə biləcək mal və xidmətlərinin axtarışlarını dərinləşdirmələri olduqca normaldır.

Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin global səviyyədə tənzimlənməsi. İntegrasiya proseslərinin dərinləşməsi, onların mürəkkəbləşməsi indiki mərhələdə beynəlxalq ticarətə xasdır. Dünya iqtisadi fəaliyyətinin mütarəqqi səviyyəli integrasiyası və liberallaşması fonunda, bir çox ölkələrdə iqtisadi artım dövrümüzün çoxşaxəli ticarət sisteminin xarakterik xüsusiyyəti olan regional ticarət müqavilələrinin bağlanması ilə dəstəklənir və stimullaşdırılır. Regional ticarət sistemləri, demək olar ki, dünyanın hər yerində yayılır, təbii olaraq tək bir bölgənin sərhədlərini aşaraq yeni xüsusiyyətlər əldə edir.

Bu baxımdan, qloballaşma şəraitində ticarətin tənzimlənməsi sisteminin onların səmərəliliyinin artırılması məsələsi aktuallaşır. Ticarət razılaşmalarının dəyərini və bu gün fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün çoxtərəfli ticarət sistemi kontekstində regional ticarət əlaqələrini təhlil etmək məqsədəuyğun görünür. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, ikiqütblü bir dünya şəraitində, əsasən nizamlanmamış və kursun yenilənməsini tələb edən

dünya siyasətini və beynəlxalq iqtisadiyyatı yenidən qurmağa ehtiyac var idi. Bu, beynəlxalq ticarətin bərabərləşməsinə və genişlənməsinə və istehsalın stimullaşdırılmasına səbəb olmalı olan ayrı-seçkilik etməmək prinsiplərinə əsaslanan dünya ticarət sisteminin yaradılmasına kömək etdi. ABŞ iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmaq və maliyyə sabitliyinə nail olmaq üçün addımlar atdı.

Beləliklə, Bretton Woods dünya valyuta sistemi (1944-1978) fəaliyyətə başladı. Beynəlxalq Valyuta Fondu (IMF) və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (IBRD) yaradıldı. Ticarətin liberallaşdırılması və gömrük rüsumlarının qarşılıqlı azaldılması haqqında çoxtərəfli sazişin bağlanması ilə bağlı aktiv danışıqlar, 1947-ci ildə Tarif Xidmətləri Sıyahıları ilə 23 ölkə tərəfindən Tariflər və Ticarət Baş Sazişinin (GATT) imzalanmasına səbəb oldu. Bu, İkinci Dünya müharibəsindən sonra dövlətlərin üzlaşdığı bir çox problemlərin həllinə kömək etdi. 1947-ci il Tariflər və Ticarət Baş Sazişinin faydalılığı danılmaz idi. Dünyanın, xüsusən beynəlxalq iqtisadi sahənin yenidən qurulması dövründə GATT, gömrük rüsumlarını azaltmaqla və qeyri-tarif maneələrini aradan qaldırmaqla beynəlxalq ticarətin liberallaşmasını təmin etməyə, habelə bu sahədə boşluğu aradan qaldırmağa imkan verdi.

Beləliklə, GATT qüvvəyə mindiyi andan etibarən beynəlxalq ticarətin çoxtərəfli tənzimlənməsinin tam hüquqlu bir sisteminin ortaya çıxmasından danışmaq olar. Razılığa gələn dövlətlərin ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsi sahəsində birgə hərəkət edə biləcəyi güman edilirdi (GATT-in XXV maddəsi).

Beləliklə, Saziş tərəfləri müstəqil olaraq inzibati və institutional qərarlar qəbul edə bildilər. Onlardan biri GATT -in təşkilati strukturunun formalaşdırılması ideyası idi. Tədricən, Razılığa gələn tərəflərin (ali orqan) iclasları çağırılmağa başladı, GATT (GATT Sessiyalararası Komitə) fəaliyyətinə dair operativ qərarlar qəbul edən bir icra orqanı quruldu və İcraçı Katibin rəhbərlik etdiyi GATT Katibliyi fəaliyyətə başladı.

GATT-nin məqsədlərinə çatmaq üçün liberallaşma problemləri və dünya ticarətinin inkişaf perspektivləri ilə bağlı qərar qəbul etməyi müzakirə etmək üçün müntəzəm olaraq turlar şəklində çoxtərəfli ticarət danışıqlarının aparılması nəzərdə tutulmuşdu. Gömrük rüsumlarının azaldılması və qeyri-tarif məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılması sahəsində GATT fəaliyyəti xüsusilə uğurlu olmuşdur.

Bu günə qədər GATT / ÜTT danışıqlarının səkkiz turundan ən müvəffəqiyyətli ölkələr arasında GATT əsasında beynəlxalq bir təşkilatın yaradılmasına dair razılaşmaya səbəb olan Uruqvay Raundudur (1986-1994).

Xarici ticarətin tənzimlənməsi mexanizmləri. Ticarət qədim dövrlərdən məhsulların, nemətlərin cəmiyyət üzvləri arasında bölüşdürülməsində, iqtisadi əlaqə və münasibətlərin inkişafında müstəsna əhəmiyyəti olan fəaliyyət sahəsi kimi diqqəti cəlb etmişdir. Ticarətə yanaşmalarda sərvət toplamaq, qazanc əldə etmək, varlanmaq kimi məqsədlərə xidmət edən bir sahə kimi vurğulanırsa da, müasir şəraitdə

istər bütün növ resursların, istərsə də əmtə və xidmətlərin dövriyyəsinin reallaşma mexanizmi kimi olduqca yüksək əhəmiyyətə malikdir. Mövcud olan dünya iqtisadi sistemində ölkə sərhədlərinin məkan baxımından ticarətdə ölkədaxili və beynəlxalq səviyyədə fərqli xüsusiyyətlərin olması bu səviyyələrdə iqtisadi siyasətin xüsusiyyətlərində də fərqliliklərin olmasını şərtləndirmişdir.

Hesablamalara görə dünya dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin 80%-ə qədər xarici ticarətin payına düşür. Qeyd edək ki, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və beynəlxalq əmək bölgüsünün genişlənməsi nəticəsində mübadilə dövlətlərin milli hüduqlarından çıxaraq dünya bazarının, eləcə də xarici ticarətin yaranmasına və formalaşmasına səbəb olmuşdur. Xüsusən XX əsrdə xarici ticarət hər bir dövlətin iqtisadi inkişafının apancı amillərindən birinə çevrilmişdir. Dünya təsərrüfatının hazırkı inkişaf səviyyəsi elə bir mərhələyə çatmışdır ki, hər bir ölkənin iqtisadi tələbatlarının ödənilməsi onların gələcək iqtisadi inkişafı məhz xarici ticarət əlaqələrindən asılıdır.

Beynəlxalq iqtisadi inkişaf təcrübəsinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, xarici iqtisadi əlaqələr bəşər tarixində, ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafa nail olmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Xarici ticarətdə də bu baxımdan iki istiqamət müşahidə olunmaqdadır.

Birinci istiqamətə xarici ticarətin liberallaşdırılması, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsinə mənfi təsir göstərən məhdudiyyətlərin ləğv edilməsi, istehsal güclərinin beynəlmilləşməsi, istehsal amillərinin hərəkətinə sərbəstliyin təmin olunması üçün transmilliləşmə, dünya xalqlarının qarşılıqlı əlaqələrinin genişlənməsi və yaxınlaşması üçün sosial-mədəni proseslərin dəstəklənməsi, qloballaşma nəticəsində ümumi rifahın yüksəldilməsi və s. kimi bir sıra proseslər daxildir.

Bu istiqamət üzrə azad ticarət modeli ideal məzmun daşıyır və bütövlükdə xarici ticarət siyasətinin birmənalı olaraq yönəldilməsi istənilən başlıca məqsədlərdən biridir. Göstərilən səmərəli yanaşma əsasən aşağıdakı amillərə əsaslanır:

- proteksionist tədbirlərə əsaslanan effektivlik itkisindən yaxa qurtarmaq yalnız azad ticarət rejiminin tətbiqi ilə mümkündür,
- azad ticarət siyasəti istehsal və istehlakın təhrif olunmuş stimullarını aradan qaldırmaqla bərabər, əlavə fayda əldə etməyə imkan verir,
- müasir qloballaşma şəraitində azad ticarət xarici ticarət siyasətinin ən optimal variantıdır [8, s.27].

İkinci istiqamət, birinci istiqamət və proseslərlə paralel proteksionizmin güclənməsi və dərinləşməsi, xarici kapitalın və məhsulların milli bazarlarına daxil olmasını məhdudlaşdırma cəhdləri, yəni milli maraqlar və mənafeələr çərçivəsində xalqların mövcudluğunun, sosial-iqtisadi sferada beynəlxalq rəqabət zəminində təbii xüsusiyyətləri ilə əlahiddələşən obyektiv, eyni zamanda subyektiv zərurətlərdən ibarətdir.

Proteksionizm xarici ticarət siyasətini bir forması olmaq etibarını ilə öz təkamül prosesində üç mərhələdən (azad rəqabət, inhisar və müasir dövr) keçmişdir. Müasir xarici ticarət siyasəti əslində bütövlükdə beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kompleksində baş verən proseslərin daxili məntiqinə uyğun şəkildə milli iqtisadi və siyasi amillərin qarşılıqlı təsirindən formalaşan mürəkkəb sistemdir [1, s.57].

Xarici-iqtisadi fəaliyyətin effektivliyi təşkili hər bir ölkənin mühüm vəzifələrindən biri kimi diqqət cəlb edir. Bu istiqamətdə dövlət siyasətinin əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

- xarici-iqtisadi fəaliyyətin hüquqi-normativ bazasının yaradılması və bu fəaliyyətin beynəlxalq müqavilələr, konvensiyalara uyğun təşkil edilməsi;

- xarici-iqtisadi fəaliyyətin təşkili və beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi üzrə beynəlxalq qurumlar və təşkilatlarla əməkdaşlığın yaradılması;

- ölkənin iqtisadi maraqlarına cavab verən xarici-iqtisadi siyasətin təkmilləşdirilməsi və bu istiqamətdə səmərəli xarici ticarət müqavilələri və sazişlərinin hazırlanması və bağlanması;

- ölkənin pul, maliyyə, kredit, qiymət, tarif, qeyri-tarif, ödəniş balansı, investisiya siyasətlərinin daimi olaraq təkmilləşdirilməsi, milli maraqlar qorumaqla, dünya və beynəlxalq təcrübədə olan tendensiya və inkişaf proseslərinin nəzərə alınması;

- ölkənin beynəlxalq iqtisadi əlaqələrinin və xarici-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi üzrə iqtisadi vasitələrdən səmərəli istifadə etməklə, bu istiqamətdə beynəlxalq müqavilələr və sazişlər kontekstində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin görülməsi və s. [2, s.77-78].

Hazırda xarici ticarətin inkişafı ilə yanaşı xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsində istifadə edilən mexanizmlər də kifayət qədər artmışdır. Dümək olar ki, heç bir ölkənin tam qapalı iqtisadi sistemdə fəaliyyət göstərərək inkişaf etmək imkanına malik olmaması xarici ticarətə açıqlığı təmin edən əsas şərtidir. Lakin ölkələrin tətbiq edəcəkləri tənzimləmə mexanizmləri mövcud vəziyyətdən maksimum səmərəli istifadə etmək üçün olduqca həlledicidir. Tənzimləmə metodları istər inzibati, istərsə də sosial-iqtisadi mexanizmlər vasitəsilə tətbiq olunur. Tətbiq olunan mexanizm və metodlar ölkənin mövcud vəziyyətindən və iqtisadi inkişaf, xarici ticarət strategiyasından, xarici bazarlardakı meyillərdən, milli maraqlardan asılı olaraq seçilir. Demək olar ki, heç bir ölkədə bu tənzimləmə mexanizmlərindən yalnız biri seçilmir. Tənzimləmənin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə bir çox mexanizmlər eyni anda istifadə edilir.

Xarici ticarətdə istifadə edilən ənənəvi tənzimləmə mexanizmi gömrük rüsum və tarifləridir. Gömrük rüsumları məhsulların ölkə sərhədlərindən keçidi zamanı alınan məcburi, əvəzsiz ödənişlərdir. Bu xüsusiyyətinə görə bəzi mənbələrdə gömrük tarifləri vergi növü kimi də qeyd edilir [9].

Tarif tənzimlənməsi əmtəələrə idxal və ixrac rüsum dərəcələrinin müəyyən edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və dövlət həmin rüsum dərəcələrini müəyyən dövr ərzində qaldırır-endirməklə xarici iqtisadi fəaliyyəti, bir sözlə xarici ticarəti tənzimləyir. Tarif tənzimlənməsi milli iqtisadi təhlükəsizliyin müdafiəsini, ictimai qaydaların, insanların həyat və sağlamlığının, cəmiyyətin əxlaqi və mənəvi dəyərlərinin qorunmasını, həmçinin ölkənin gömrük sərhədlərindən əmtəələrin keçirilməsi zamanı gömrük ödənişləri alınması yolu ilə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin doldurulmasını təmin edir. Gömrük tarifi əsas məqsədi aşağıdakılardır:

- ölkə üzrə idxalın əmtəə strukturunun səmərələşdirilməsi;
- ölkə ərazisində malların gətirilməsi və çıxarılmasının, valyuta gəlirlərinin və xərclərinin əlverişli nisbətinin təmin edilməsi;
- valyuta sərvətlərinin ölkənin gömrük ərazisinə gətirilməsi və bu ərazidən çıxarılması üzərində səmərəli nəzarətin təşkil edilməsi;
- ölkədə əmtəələrin istehsal və istehlak strukturunda mütərəqqi dəyişikliklər üçün şəraitin yaradılması;
- ölkə iqtisadiyyatını xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorunması;
- ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatı ilə səmərəli inteqrasiyasına şərait yaradılması [5, s. 49-50].

Tariflərin iqtisadiyyat üzərindəki təsirləri qiymət mexanizminin fəaliyyətinə əsaslanır. Hazırda tarif metodu xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin iqtisadi əsasları kimi çıxış edir. Həmin metod birmənalı şəkildə daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunmasına yönəldilmişdir. Tarif tənzimlənməsi sistemində həlledici rol idxal rüsumları oynayır. Nəzəri baxımdan "xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi" anlayışına tədqiqatçılar müxtəlif mövqelərdən yanaşırlar. Bir qrup tədqiqatçı hesab edir ki, xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi dedikdə yalnız rüsumlar vasitəsilə tənzimləmə başa düşülməlidir, çünki gömrük tarifi yalnız gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusudur. Digər qrup tədqiqatçılar israr edirlər ki, xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi dedikdə bütün gömrük ödənişləri (vergilər, rüsumlar, haqq və yığımlar) ilə tənzimləmə nəzərdə tutulur [4, s.87].

Xarici ticarət əməliyyatlarının tarif tənzimlənməsi anlayışı özündə yalnız gömrük rüsumları ilə deyil, həmçinin bütün gömrük vergi və digər yığımları ilə tənzimləməni də ifadə etməlidir. Çünki gömrük işində "gömrük tarifi" anlayışı bir qayda olaraq gömrük rüsum və vergilərin (əlavə dəyər vergisi, aksiz və yol vergisi) ümumi ifadə forması kimi qəbul edilir. Tarif tənzimlənməsi mexanizmi öz fəaliyyətinə gömrük sərhədindən keçirilən hər hansı obyekt haqqında məlumatların gömrük orqanlarına bəyan olunduğu andan başlamış hesab olunur. Bu mexanizmin fəaliyyətinin bitmə anı kimi isə mövcud normativ-hüquqi aktların tələblərinə uyğun olaraq ödənilməli olan rüsum və vergilərin

hər hansı bir formada (nağd, bank təminatı, girov və s.) gömrük orqanlarına ödənilməsi anı müəyyən edilir [3, s.35].

Gömrük tarifi hesablanması və ödənilməsi mexanizmi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- vergitutma (hesablama) bazasının müəyyən olunması;
- malın mənşə ölkəsinin müəyyən olunması;
- Xarici iqtisadi fəaliyyətin Əmtəə (mal) Nomenklaturasına uyğun olaraq mal kodunun müəyyən edilməsi;
- güzəştlərin və preferensiyaların dəyişməsinə baxılması;
- gömrük rüsum və vergilərin müəyyən olunmuş qaydada hesablanması və ödənilməsi.

Qeyri-tarif mexanizmlərinə isə gömrük tariflərindən kənarda qalan, əsasən valyuta ehtiyatlarının xaricə çıxışına səbəb olan əməliyyatları məhdudlaşdırmaq üçün dövlətin birtərəfli qərarı ilə tətbiq olunan müdaxilə tədbirləridir. Onların bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Xarici ticarət əməliyyatlarında dövlətin iştirakı ilə bağlı məhdudiyyətlərin tətbiqi: ixracçının yerli istehsalın dəstəklənməsi məqsədilə subsidiya və dotasiyaların verilməsi, bu məhsulların istehsalının dəstəklənməsi üçün dövlət sifarişlərinin tətbiqi, yerli xammaldan istifadədə əlavə güzəştlərin tətbiqi ilə idxalçılara və xarici məhsullarla işləyən firmalara qarşı ayrıseçkiliyin edilməsi.
- Ölkədə idxal və ixrac əməliyyatları ilə bağlı gömrük və digər inzibati formalarla məhdudiyyətlərin tətbiqi: gömrük qeydiyyatının qəlizləşdirilməsi, gömrük dəyərinin, malın mənşə ölkəsinin müəyyənləşdirilməsində ləngidici metodların istifadəsi, sənədlərin qeydiyyatlarında yüksək tələbkarlıqla yanaşılması.

- Daxili ticarət əməliyyatlarında texniki əngəllər, ekoloji, sanitariya, veterinar, normalara qablaşdırma və məhsulların kodlaşdırılmasında, məhsulların sertifikatlaşdırılması qaydaları ilə bağlı standartlar və tələblər.

- İnizibati tədbirlər, xüsusən idxala qoyulan kvotalar, lisenziyalaşdırma, ixraca əlavə məhdudiyyətlər, qadağalar, həmçinin valyuta məhdudiyyətləri və s.

- Ödənişlərlə bağlı məhdudiyyətlər, vergilər, idxal rüsumları, depozitlər, dəyişən vergi dərəcələri, antidempinq, kompensasiya rüsumları, sərhəd vergi yığımları və s.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarətdə istər məhdudlaşdırıcı tədbirlər olsun, istərsə də dəstəkləyici təşviq tədbirləri olsun milli iqtisadiyyatların xüsusiyyətləri və milli maraqlar çərçivəsində tətbiq edildikdə ölkələr üçün daha səmərəli hesab olunur. Lakin bir məqamı nəzərdən qaçırmmaq olmaz ki, ölkədə beynəlxalq rəqabətin daima dəyişən şərt və tələblərini nəzərə almaqla özündə təkmilləşməyə gətirməyən, yalnız qapanma və məhdudlaşdırma yolunu tutan dövlətlər də uzunmüddətli dövrdə tənəzzül yolunu tutmağa məhkum olurlar. Bu baxımdan ölkəmizdə milli

iqtisadiyyatın mövcud inkişafında xarici ticarətlə bağlı bir sıra məqamlar nəzərə alınmalıdır:

- Ölkəmizdə yerli istehsal imkanlarının olduğu sahələrdə investisiya qoyuluşlarının bütün mənbələr hesabına dəstəklənməsi;
- Yerli istehsalı mövcud olan məhsulların istehsalında təkmilləşdirmələrin aparılmasının iqtisadi və qeyri-iqtisadi mexanizmlərlə dəstəklənməsi;
- Yerli istehsal imkanları mövcud olan lakin idxal hesabına qarşılanan məhsulların yerli istehsalının təşkili və yalnız bundan sonra xarici rəqabətdən qorunma tədbirlərinə başlanılması;
- Yerli istehsalda xammal rolunu oynayan və daxili resurslar hesabına təmin edilə bilməyən idxal xammalları üzrə güzəştlərin və əlverişli idxal mühitinin təmin edilməsi;
- Yerli bazarlarda satış imkanları zəif olan, yaxud yerli tələbatdan artıq istehsal olunan məhsulların ixracı üzrə effektiv təşkilati mexanizmlərin dövlət tərəfindən təklifi və təkmilləşdirilməsi və s.

Nəticə. Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əhəmiyyəti iqtisadi əlaqələrin institusional əsasda inkişaf edən əsas hissəsi kimi başa düşülür. Bu, ölkələrin iqtisadiyyatlarına yeni xarici iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün bir-birləri ilə əməkdaşlıqdan faydalanmaq üçün daha çox imkanlar verir. Xarici iqtisadi fəaliyyət hüquqi aktlara əsaslanır. Məlumdur ki, beynəlxalq hüquq normaları əsasında həyata keçirilir. Bir ölkənin global sistemdəki iştirakı, hökumət quruluşu, işçi hərəkatı, maliyyə və təbii qaynaqlar kimi xarici ticarət fəaliyyətlərində də digər amillər əks olunur.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin əsas məqsədləri: Xarici ticarətin hüquqi prinsiplərini müəyyən edən normaların hazırlanması və onların tənzimlənməsi; Xarici ticarəti tənzimləyən orqanların statuslarının müəyyən edilməsi; Xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsini müəyyən etmək üçün ixrac rejiminin, ixrac lisenziyasının təyin edilməsi, malların idxalı və ixracı qaydalarının müəyyən edilməsi; Valyuta və gömrük qaydalarının təbii; Xarici ticarət fəaliyyətlərində iştirak etmək üçün dövlətin maraqlarını qorumaq üçün tədbirlərin görülməsidir.

Xarici iqtisadi siyasət, ölkə daxilində iqtisadi artımı sürətləndirmək üçün istifadə edilən əsas makroiqtisadi vasitələrdən biridir. Yaxşı hazırlanmış qaydalar bir çox məqsədə xidmət edir. İnsanları zərərli məhsullardan qoruyur, təbii sərvətlərdən qənaətlə istifadə edilir və ətraf mühit qorunur. Milli və regional iqtisadi fəlakətlərin qarşısını alına bilər, həm də seçilmiş sənaye sahələri gücləndirilə bilər. İqtisadiyyatın qurulmasında da mühüm rol oynayır, yeniliklərə və rəqabətli bazarlara yol açır.

Xarici iqtisadi siyasətin əsas məqsədi, uyğunlaşma parametrlərini irəli sürən daxili və xarici şərtlərin müxtəlifliyi və birliyi kontekstində insanların rifahını, fərdin, cəmiyyətin və dövlətin davamlı inkişafını təmin etməkdir. Bunun

üçün xarici iqtisadi siyasətin beynəlxalq münasibətlər sisteminin dəyişən qanunlarına uyğun qurulması lazımdır.

Qloballaşmanın əsas elementi idxal tarifləri kimi ticarət maneələrini aradan qaldırmaq və ya azaltmaqla dünya ticarətinin genişləndirilməsidir. İdxalın coğrafi quruluşu istehlakçılara daha aşağı qiymətlərlə daha geniş çeşiddə mallar təklif edir, eyni zamanda yerli sənayelərin rəqabət qabiliyyəti qalmasına güclü stimül verir. Milli iqtisadiyyatlar beynəlxalq iqtisadiyyata ticarət yolu ilə inteqrasiya etdikcə dünya iqtisadiyyatı qloballaşır. İxrac çox vaxt inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün iqtisadi artım mənbəyidir və yeni iş yerlərinin açılmasını stimullaşdırır.

İslahatların iqtisadiyyatın xarici yönümünü gücləndirəcəyi ilə bağlı daha az fikir birliyi var. Bəzi müəlliflər "Şərqi Asiya möcüzəsi"nin ticarətin liberallaşması ilə deyil, sabit bir maliyyə sistemi kontekstində ixracata dövlət dəstəyi ilə bağlı olduğu qənaətinə gəlirlər. Bir sıra digər araşdırmalar, əksinə, istehsalı və ixracı artırmaq üçün daha liberal xarici ticarət rejimlərinə keçməyin vacibliyini vurğulayır. Bəzi alimlər xarici ticarətin liberallaşdırılmasının məqsədəuyğunluğu ilə bağlı bir sıra narahatlıqlarını bildirmişlər. Birincisi, xarici ticarətin liberallaşdırılmasının bir çox ölkələrin 1980-ci illərdə üzleşdikləri tədiyyə balansına və dövlət büdcəsi problemlərinin ağırlaşmasına səbəb olduğu fikri var. İkincisi, liberallaşmanın və iqtisadiyyatın açılmasının faydaları, xarici ticarətin liberallaşdırılmasının iqtisadi artıma müsbət təsirinin qəti bir dəlil olmadığı səbəbiylə sual altına alınır. Bəziləri hətta bunun əksini iddia edirlər: iqtisadiyyatın artım sürəti yeni sənaye sahələrinin proteksionist müdafiəsi sayəsində artır; üstəlik, həddən artıq açıq beynəlxalq ticarət sistemi islahatçı ölkələrdən ixracatın genişlənməsinə mane olur. Üçüncüsü, bir sıra alimlər xarici ticarətin liberallaşdırılması prosesində yaranan keçid dövrünün xüsusi problemlərinə işarə edirlər. Xüsusilə, liberallaşmanın işsizliyin artmasına, məzənnənin aşağı düşməsinə – inflyasiyanın artmasına səbəb olacağından qorxularını ifadə edirlər.

Beləliklə, aşağıdakı yekunları ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Azərbaycan Respublikasının "İpək Yolu"nun və şimal-cənub dəhlizinin əhəmiyyətli bir hissəsi olduğunu nəzərə alaraq, sərhəd məntəqələrinin tutumunun artırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Xarici iqtisadi fəaliyyətin gömrük və tarif tənzimlənməsinin inkişafında digər istiqamət gömrük rüsumlarının orta hesablanmış və orta çəkili dərəcəsinin azaldılmasıdır. Azərbaycan üçün bu tendensiya həm bəzi əmtəə qruplarında, həm də bütövlükdə idxal tarifində mövcuddur. İdxal rüsumlarının bu qədər azalması həm ÜTT-ə üzv ölkələrin xarici təsirindən, həm də ölkə daxilində formalaşmış iqtisadi ön şərtlərdən qaynaqlanır. Eyni zamanda bazarı açmaq üçün əsas motivasiya Azərbaycanın dünya iqtisadi sistemində inteqrasiyası və dövlətin maraqlarıdır.

Vəziyyət elədir ki, bir tərəfdən Azərbaycan bazarı, milli istehlakçıya yönəlmiş nisbətən yüksək əlavə dəyəri olan məhsullar istehsal edən milli sənaye sahələri arasında sərbəst rəqabətə hazır deyil; digər tərəfdən dünya sistemində inteqrasiya etmək arzusu var. Milli sənaye sahələrinin proteksionizminin əsas prioritet sahələrini müəyyən etmədən tarif vergisinin daha da azaldılması xarici istehsalçıların xeyrinə əlavə dəyərin təkrar istehsalının və yenidən bölgüsünün azalmasına kömək edəcək.

Digər inkişaf etmiş ölkələrdəki proteksionizm səviyyəsi ilə müqayisədə yerli sənaye sahələrinin gömrük və tarif proteksionizminin təhlili Azərbaycanda müəyyən qruplar üçün gömrük rüsumu dərəcələrinin birmənalı olmadığını göstərir.

Inkişaf etmiş ölkələrdə sənaye malları üçün tarif dərəcələrinin nisbətən aşağı olması, emal sənayesinin yüksək inkişaf səviyyəsi, idxal olunan məhsullar arasında sərbəst, rəqabəti stimullaşdıran maneələr yaratmaq ehtiyacının olmaması ilə izah olunur. Eyni zamanda unutmamalıyıq ki, sənaye məhsullarının aşağı dərəcələri bazara çıxışı qeyri-tarif tənzimləmə tədbirləri, yüksək gömrük rüsumları və əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının digər növləri üçün tariflərlə kompensasiya olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. *İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi*. – Bakı: Nəsi, 2002, 447 s.
2. Əliyev Ş.T. *Azərbaycanın xarici iqtisadi siyasəti: Dərs vəsaiti*. – Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2015. – 185 s.
3. Məhərrəmov A.M., Aslanov H.H. *Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi*. – Bakı, 2008, 399 s.
4. Nuriyev C.Q., Əliyev A.Ə., Atakışiyev M.C. *Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi*. – Bakı: Şərq-Qərb, 2009. – 452 s.
5. Rzayev P.Q. *Xarici iqtisadi əməliyyatların tarif tənzimlənməsi mexanizmi* // "Azərbaycanın vergi xəbərləri" jurnalı. – 2011. – S. 49-50.
6. Евдокимова А.И. *Международные экономические отношения*. – Москва: Проспект, 2004.
7. Ахмедов М. *Глобализация и формирование национальной экономики*. – Баку: Азернешр, 2003. – С. 69-85.
8. Бабашкина А.М. *Государственное регулирование национальной экономики*. – Москва: Финансы и статистика, 2007. – 256 с.
9. <http://www.selcuk.edu.tr/dosyalar/files/074/D%C4%B1%C5%9F%20Ticar%C4%B0%C5%9Flemeleri%20II.pdf>
10. <http://danismend.com/kategori/altkategori/ihracat-gelistirme-ve-pazarlama-stratejileri/>